

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИКОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ
ВБО «УКРАЇНСЬКИЙ ФОНД «БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДІТЕЙ»**

**НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
ГУРТКА
*«ОСОБИСТА ГІДНІСТЬ. БЕЗПЕКА ЖИТТЯ.
ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ»***

7 клас

Київ 2017

*Програма схвалена Міністерством освіти і науки
(протокол № 3 від 16 червня 2017 р.)*

*Програма схвалена Вченою радою Інституту проблем виховання
НАПН України (протокол № 6 від 29 травня 2017 р.)*

Автор-упорядник:

Петрочко Жанна Василівна, доктор педагогічних наук, професор, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України

Рецензенти:

Безпалько Ольга Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор, директор Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.

Окушко Тетяна Костянтинівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Актуальність навчальної програми. Виховання сучасних дітей, турбота про них, забезпечення їхніх прав – в усіх цивілізованих країнах світу розглядається як стратегічний загальнонаціональний пріоритет. За таких обставин базовими векторами консолідації зусиль різних органів державної влади і громадськості цілком слушно вважати безпеку й благополуччя дитини.

Нині перед Україною постає завдання спрямованого забезпечення цілісного благополуччя дитини (стану вдовolenня її потреб, забезпеченості її прав й особистісної успішності). Це насамперед передбачає: формування у дитини шкільного віку системи життєвих цінностей, уміння самостійно вчитися, критично мислити, пристосовуватися до суспільних реалій й успішно самореалізовуватися у різних видах діяльності; розвиток навичок безпечної і відповідальної поведінки, умінь адекватного прийняття рішень у різних життєвих ситуаціях.

Своєрідною відповіддю на нагальні потреби держави щодо запобігання та протидії торгівлі людьми як деструкції у розвитку суспільства, можна вважати розробку і впровадження варіативної програми виховної роботи з питань протидії торгівлі дітьми «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» для загальноосвітніх навчальних закладів. Зазначена програма успішно апробована з 2009 по 2015 роки в рамках проекту «Попередження торгівлі людьми шляхом розвитку соціальної роботи та мобілізації громад», який реалізовувався Представництвом Міжнародної організації з міграції в Україні у партнерстві з Всеукраїнською благодійною організацією «Український фонд «Благополуччя дітей» та Західноукраїнським ресурсним центром за фінансової підтримки Швейцарської Конфедерації.

У жовтні 2016 року матеріали комплексної програми були доопрацьовані відповідно до змін у законодавстві України та ситуативного аналізу щодо викликів у протидії торгівлі людьми та схвалені до використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України.

Впровадження програми «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» на сучасному етапі передбачено завданнями з виконання Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року (п. 2.7, 2.9) та включено до плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо запобігання торгівлі людьми до 2020 року (наказ № 405 від 8 квітня 2016).

Програма гуртка «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» для учнів 7-х класів розроблена на основі матеріалів зазначеної вище комплексної програми і є першим етапом набуття відповідних компетентностей учнів.

Мета і завдання програми.

Мета Програми: створення умов для формування соціальних і громадянських компетентностей учнів 7-х класів, що передбачає виявлення

ними особистої гідності, вмінь і навичок безпечної поведінки та громадянської позиції.

Завдання Програми:

- навчити учнів розуміти грані особистості; розрізняти ознаки самоповаги, власної гідності; усвідомлювати роль цінностей в житті людини;
- актуалізувати знання, уміння й навички учнів щодо критичного оцінювання, ухвалення рішень, управління собою в ситуаціях, що можуть призвести до потрапляння складні життєві ситуації (в т.ч. у тенета торгівлі людьми);
- формувати позитивну мотивацію учнів до засвоєння інформації щодо протидії торгівлі людьми та наявних соціальних послуг у разі потрапляння в складну життєву ситуацію;
- сприяти становленню адекватної самооцінки учня (розуміння себе як цінності, людини з правами, свободами, інтересами);
- розвивати вміння відповідальної і водночас безпечної поведінки, адекватного прийняття рішень у різноманітних ситуаціях, визначення та реалізації власної громадянської позиції;
- виховувати взаємоповагу, толерантність учнів, повагу до сімейних цінностей через конструктивне спілкування, активне залучення їх до навчально-виховної інтерактивної діяльності;
- сприяти самопізнанню, самореалізації, самоствердженню і самовдосконаленню особистості учня.

Основні ідеї Програми. У базисі програми «Особистісна гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» лежить ідея, що передбачає формування в учня вміння долати складні життєві обставини, не боятися труднощів, активно користуватися своїми правами, свідомо керувати своїм життям, не допускати маніпуляцій з боку інших – однолітків чи старших. Відтак, концептуальна ідея Програми передбачає формування в учня вміння свідомо користуватися правами, бажання керувати своїм життям, здійснюючи моральний вибір, розвиваючи власні громадянські якості.

У змісті Програми зроблено акцент на формуванні таких життєвих навичок, як спілкування, прийняття рішень, критичне мислення, управління емоціями, стресами та конфліктними ситуаціями, формування цінностей тощо. Зазначене можливе через активне визначення особистістю власної системи цінностей, що проявляється у системі ставлень людини. Саме тому в основі програми закладено *чотири базові компоненти* розвитку та становлення особистості: ставлення до себе (особистісне самовизначення); ставлення до інших (самовизначення у сфері комунікації); ставлення до діяльності (поведінкове та професійне самовизначення); ставлення до навколишнього світу (суспільне самовизначення).

Зміст названих вище базових компонентів розкривається у таких тематичних блоках:

- *Блок 1.* «Ставлення до себе»: визначення та усвідомлення дитиною власних особистісних якостей, емоційного світу, самооцінка потреб, визначення власної позиції в системі життєвих цінностей;

- *Блок 2. «Ставлення до інших людей»:* формування у школярів вмінь толерантного ставлення до інших людей на засадах поваги до їхніх прав та свобод;
- *Блок 3. «Ставлення до діяльності»:* підготовка особистості до свідомого вибору професії та безпечного життєвого шляху, до активної діяльності в різних сферах;
- *Блок 4. «Ставлення до навколишнього світу»:* усвідомлення культурного різноманіття у світі, його багатогранності, розуміння себе як громадянина суспільства, члена міжнародної спільноти.

Тривалість реалізації Програми. Програма реалізується у гуртку і розрахована на учнів 7-х класів (12–13 років). Обсяг Програми **20** год. Рекомендована періодичність проведення занять – 2 рази на місяць.

Загальні риси методичної системи досягнення мети, засоби її досягнення, форми і режим занять. Кожна тема Програми містить теоретичну і практичну частину. Зокрема, теоретична частина передбачає використання інформаційних повідомлень/міні-лекцій, дискусій з учнями. Практична частина об'єднує роботу в малих групах, парах, моделювання та аналіз ситуацій, перегляд та обговорення відеороликів, мозкові штурми, метод керованої фантазії, рольові ігри тощо.

Основною організаційною формою реалізації теми, передбаченої Програмою, є *тематичне заняття з використанням елементів тренінгу*. Базові компоненти розвитку та становлення особистості (ставлення до себе; ставлення до інших; ставлення до діяльності; ставлення до навколишнього світу) є наскрізними блоками таких занять, які об'єднують різні методи роботи: інформування, переконання, навіювання, роз'яснення, приклади, творчу майстерню, розв'язання складних життєвих ситуацій тощо.

Ключовим елементом методичної системи забезпечення реалізації Програми гуртка є відповідний посібник (*Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція : метод. посіб. для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми : 7 клас; наук. кер. та ред. І. Д. Зверевої та Ж. В. Петрочко. – Видання третє, доповнене. – К., 2017. – 188 с.*).

Форми контролю за результативністю засвоєння Програми: підсумкове заняття, опитування, захист творчої роботи, участь в конкурсах, виставках, змаганнях, інших формах виховної роботи.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Блоки, теми занять	Кількість годин		
	Теоретичні	Практичні	Усього
<i>Вступ</i>	1	-	1
БЛОК 1. СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ	1,5	2,5	4
Тема 1. Грані особистості	0,5	0,5	1
Тема 2. Бути собою	0,5	0,5	1
Тема 3. Як поважати себе	0,5	1,5	2
БЛОК 2. СТАВЛЕННЯ ДО ІНШИХ	2,5	4,5	7
Тема 4. Усі ми різні, усі ми рівні	0,5	0,5	1
Тема 5. Сім'я в житті людини	0,5	0,5	1
Тема 6. Стереотипи та упередження	0,5	1,5	2
Тема 7. Безпека – небезпека	0,5	1,5	2
Тема 8. Моя поведінка в конфлікті/небезпечній ситуації	0,5	0,5	1
БЛОК 3. СТАВЛЕННЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ	1	3	4
Тема 9. Як приймати рішення	0,5	1,5	2
Тема 10. Коло мого життєвого досвіду	0,5	1,5	2
БЛОК 4. СТАВЛЕННЯ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ	2	2	3
Тема 11. Мої права та обов'язки	0,5	1,5	2
Тема 12. Я громадянин світу	0,5	0,5	1
<i>Підсумок</i>	1	-	1
	8	12	20

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Вступ (1 год). Презентування мети і завдань, а також особливостей побудови Програми «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція». Представлення принципів та основних блоків Програми. Ознайомлення із планом роботи гуртка. Обговорення правил взаємодії в колективі.

БЛОК 1. СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ (4 год)

Тема 1 Грані особистості (1 год)

Теоретична частина. Що таке особистість. Мій особистісний портрет. Що таке індивідуальність. Чому важливо виявляти свою індивідуальність.

Практична частина. Творча майстерня (виконання вправи на створення піраміди індивідуальності). Виконання творчих завдань з теми.

Тема 2. Бути собою (1 год)

Теоретична частина. Як проявляється індивідуальність людини. Що таке образ. Його складові. Що впливає на образ. В чому взаємозв'язок між образом та поведінкою. Як творити власний образ. Що таке «бути собою».

Практична частина. Виконання вправ на визначення уявлень про себе та «як бути собою».

Тема 3. Як поважати себе (2 год)

Теоретична частина. Що таке повага і самоповага. Чому так важливо поважати себе. Повага до інших як компонент самоповаги. Людська та особиста гідність.

Практична частина. Виконання творчого завдання «Чому я заслуговую на повагу». Вправи на розуміння поняття «радість», усвідомлення власної значущості, самоцінності.

БЛОК 2. СТАВЛЕННЯ ДО ІНШИХ (7 год)

Тема 4. Усі ми різні, усі ми рівні (1 год)

Теоретична частина. Чим люди різняться між собою і чим подібні. Що допомагає їм розуміти один одного.

Практична частина. Виконання вправ на самопрезентацію та налагодження взаєморозуміння.

Тема 5. Сім'я в житті людини (1 год)

Теоретична частина. Чому люди створюють сім'ю. Довіра, любов та взаємоповага як основа сім'ї. Як будувати взаємини у сім'ї. Яка сім'я є міцною. Дії для зміцнення сім'ї. Дерево Роду.

Практична частина. Створення Дерева свого Роду. Виконання вправи для визначення значення сім'ї для дитини.

Тема 6. Стереотипи та упередження (2 год)

Теоретична частина. Що таке стереотипи, упередження. Чому вони виникають. Як навчитися приймати іншого без упереджень та стереотипів.

Практична частина. Виконання вправ на відпрацювання уявлень про найпоширеніші стереотипи нашого життя. Вправа на вирізнення проявів нетерпимості у повсякденному житті. Творче завдання на усвідомлення впливу на людину «навішування ярликів». Обговорення життєвих ситуацій, які стосуються торгівлі людьми. Аналіз міфів щодо торгівлі людьми.

Тема 7. Безпека – небезпека (2 год)

Теоретична частина. Що таке безпека. Безпечна та небезпечна поведінка. Правила безпечної поведінки.

Практична частина. Виконання вправ за методом «мозаїка» на відпрацювання термінів «безпека», «насильство», «жорстоке поводження», «небезпека». Обговорення життєвих ризикованих ситуацій. Вправа на формування вміння протистояти ризикованій пропозиції.

Тема 8. Моя поведінка в конфлікті/небезпечній ситуації (1 год)

Теоретична частина. Що таке конфлікт, види конфліктів. Яка ситуація є небезпечною. Причини виникнення міжособистісних конфліктів. Які почуття ми переживаємо під час конфлікту. Як попередити конфлікт. Правила поведінки у конфлікті/небезпечній ситуації.

Практична частина. Виконання вправ на відпрацювання дій у конфлікті. Робота з наочними зображеннями. Виконання творчих завдань у малих групах.

БЛОК 3. СТАВЛЕННЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ (4 год)

Тема 9. Як приймати рішення (2 год)

Теоретична частина. Що таке рішення. Послідовність прийняття рішень. Відповідальність за власні рішення. Навчання навичкам прийняття рішень.

Практична частина. Обговорення рішень, які учні приймали самостійно. Виконання вправ на відпрацювання вмінь приймати рішення. Робота з картками щодо рішень, наслідки яких мають велике значення у житті людини. Вправи на відпрацювання етапів ухвалення рішення та формування відповідних вмінь. Обговорення життєвих ситуацій. Робота в малих групах.

Тема 10. Коло мого життєвого досвіду (2 год)

Теоретична частина. Що таке життєвий досвід. Джерела досвіду: спілкування, досягнення, помилки. Вплив досвіду на розвиток моєї особистості.

Практична частина. Виконання вправ на відпрацювання сутності і значення життєвого досвіду; визначення найбільш значимих подій у житті учнів. Робота в малих групах. Проведення евристичної бесіди. Вправа «Коло життєвого досвіду». Заповнення таблиці «Дари». Обговорення питання, як вчитися на прикладах інших.

БЛОК 4. СТАВЛЕННЯ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ (3 год)

Тема 11. Мої права та обов'язки (2 год)

Теоретична частина. Права людини та дитини: історія виникнення та розвитку. Що ми знаємо про права. Що таке обов'язки, які вони бувають. Зв'язок між правами та обов'язками. Усвідомлене використання своїх прав.

Практична частина. Обговорення Загальної декларації прав людини. Діалогова гра про права людини. Проведення евристичної бесіди. Робота з тематичними картками. Робота в групах. Відображення статей Конвенції ООН про права дитини у малюнках-символах.

Тема 12. Я громадянин світу (1 год)

Теоретична частина. Що означає бути громадянином країни та світу. Загальнолюдські цінності та норми співіснування. Яким я хочу бачити світ завтра.

Практична частина. Виконання вправи «Бінго». Робота в групах. Заповнення тематичної таблиці та обговорення її. Характеристика громадянина світу.

Підсумок (1 год). Підбиття підсумків роботи гуртка.

ПРОГНОЗОВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Вихованці мають знати:

- структуру особистості; зміст понять «особистість», «гідність», «людська гідність», «особиста гідність», «повага», «самоповага», «образ» (імідж) та його складові; важливість «бути собою»; основні складові самоповаги; взаємозв'язок поведінки і зовнішнього вигляду у процесі творення власного образу; важливість цінувати і поважати самого себе; характеристики, за якими люди різняться та є подібними між собою; правила безпечної поведінки у конфліктній та небезпечній ситуаціях; шляхи попередження та способи вирішення конфлікту; зміст понять «стереотипи», «упередження», «ризик», «безпека», «небезпека», «насильство», «жорстоке поводження», «конфлікт», «небезпечна ситуація»; причини виникнення та етапи розвитку конфлікту; різні джерела формування життєвого досвіду; суть поняття «життєвий досвід»; важливість досвіду батьків, дорослих; послідовність (алгоритм) прийняття відповідальних рішень; важливість особистої відповідальності за ухвалені рішення; цінність життєвого досвіду, його значення для становлення та розвитку особистості; основні права людини, обов'язки громадянина та їх значення для захисту від насильства та протидії торгівлі людьми; основні положення Загальної декларації прав людини; зміст Конвенції ООН про права дитини, її призначення та можливості реалізації своїх прав; поняття «громадянин світу» та що кожен із нас є громадянином світу; зв'язок між поняттями «права людини», «права дитини»; що права людини є основою вироблення і узгодження стандартів поведінки в сім'ї, школі, суспільстві, у всьому світі.

Вихованці мають вміти:

- аналізувати особистісні якості; формувати думку про важливість власної індивідуальності; характеризувати власну особистість; розвивати почуття самоповаги та особистої гідності; поводитися в ситуаціях, де порушується особиста гідність; поважати особисту гідність інших людей; створити Дерево Роду та використовувати його як інструмент аналізу життєвого простору, підтримуючого оточення; розрізняти деструктивні стереотипи, що пов'язані з поведінкою в небезпечних ситуаціях, у т. ч. у випадках торгівлі людьми, причини їх виникнення; розрізняти безпеку, небезпеку; сказати «ні» у небезпечних ситуаціях; ставитися до батьків з повагою, довіряти їм; цінувати отриманий досвід;

Вихованці мають набути досвід:

- виявляти повагу до себе й інших; гідно і безпечно поводитися у конфлікті; ухвалювати рішення.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ОБЛАДНАННЯ

№	Найменування	Кількість
1	Фліп-чарт	1 шт.
2	Аркуші блоку фліп-чарта	3 бл.
3	Фломастери, маркери.	4 компл.
4	Аркуші формату А4 і А1.	2 п.
5	Ручки, кольорові олівці	по кількості учасників
6	Папір для нотаток	по кількості учасників
7	Кольорові стікери	4 компл.
8	Роздатковий матеріал	по кількості учасників

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Т. В. Семейная психология : учеб. пособие / Т. В. Андреева. – С-Пб. : Речь, 2004. – 244 с.
2. Анн Л. Ф. Психологический тренинг с подростками / Л. Ф. Анн. – С-Пб. : Питер, 2005. – 272 с.
3. Безпалько О. Спілкуємось та діємо : навч.-метод. посіб. / О. Безпалько, Ж. Савич. – К. : Навч. книга, 2002. – 112 с.
4. Вербицька П.В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку: монографія / П.В.Вербицька. – кийв : Генеза, 2009. – 384 с.
5. Винославська О. В. Людські стосунки : навч. посіб. / О. В. Винославська, М. П. Залигіна ; М-во освіти і науки України. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 144 с.

6. Воронцова Т. В. Школа проти СНІДу. Профілактика ризикованої поведінки : посібник для вчителя / Т. В. Воронцова, В. С. Понаморенко. – К. : Алатон, 2005. – 256 с.
7. Громадянська освіта в школах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hgi.org.ua/?ch=gr_osv_sk.
8. Дружинин В. Психологія сім'ї / В. Дружинин. – С-Пб., 2009.
9. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І.Д.Зверєвої. – Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.
10. Желібо Є.П. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / Є. П. Желібо, Н. М. Заверуха, В. В. Зацарний ; за ред. Є. П. Желібо. – 4-е вид. – К. : Каравела, 2005. – 344 с.
11. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посібник / К. Б. Левченко, О. А. Удалова, І. М. Трубавіна [та ін.] ; заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. – К. : Міленіум, 2005. – 210 с.
12. Каунт Д. Підними свою самооценку / Д. Каунт ; под ред. В. А. Спивака ; пер. с англ. А. Козлова. – С-Пб. : Нева, 2004. – 220 с.
13. Кендзьор Петро. Інтеграція через діалог. Система організації полікультурного виховання у школі : монографія / Петро Кендзьор. – Львів : Видавничий дім «Панорама», 2016. – 378 с.
14. Кендзьор Петро. Ми серед інших. Інші серед нас. Форми і методи полікультурного виховання : навч.-метод. посіб. / Петро Кендзьор. – Львів : ТзОВ ЗУКЦ, 2016. – 160 с.
15. Компас : учебник по правозащитному образованию молодежи / Совет Европы, 2012. – 418 с.
16. Культура життєвого самовизначення. Ч. II. Середня школа : метод. посіб. / наукове керівництво та редакція І. Д. Зверєвої. – К, 2003.
17. Леви В. Искусство быть собой. Конкретная психология : книга-альманах / В. Леви. – [б. м.] : ТОРОБОАН, 2003. – 286 с.
18. Любовь. Жизнь. Семья : пособие для учителя / науч ред. Л. М. Панкова. – М. : МАОО, МФО, 2007. – 341 с.
19. Некрасов А. Семья: энциклопедия счастливой жизни / А. Некрасов. – М. : АСТ. Полиграфиздат, 2010. – 640с.
20. Петрочко Ж. В. Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія / Ж. В.Петрочко. – Рівне : видавець О.Зень, 2010. – 368 с.
21. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : метод. посіб. / Т.В.Журавель, О.О.Кочемировська, М.Е.Ясеновська. – К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. – 242 с.
22. Себе зрозуміти, себе змінити : навч. посіб. / М-во освіти і науки України ; упоряд. С. Максименко, О. Главник. – К. : Главник, 2006. – 128 с.
23. Сойчук Р.Л. Виховання національного самоствердження в учнівській молоді : монографія / Р.Л.Сойчук. – Рівне : О.Зень, 2016. – 416 с.
24. Солодка А.К. Кроскультурна взаємодія учасників педагогічного процесу вищих навчальних закладів : монографія / А.К.Солодка. – Миколаїв : Іліон, 2015. – 424 с.
25. Соціальна ініціативність: змістово-технологічне забезпечення : посіб. / Т. К. Окушко, Ж. В. Петрочко, Н. В. Чиренко, Н. О. Шпиг, О. В. Пащенко,

- Л. М. Сокол, О. В. Долгова ; наук. ред. Т. К. Окушко. –Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. – 222 с.
26. Сходинки до здоров'я : настільна книга учнів – тренера / кол.авт.-упорядн.: В. С. Петрович, О. Ю. Курінова, Ф. П. Шульган, А. С. Волох. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – 124 с.
  27. Тітовець Ю. А. Порадник для юних / Ю. А. Тітовець. – Львів : Афіша, 2004. – 96 с.
  28. Тренинг розвитку життєвих цілей (програма психологічного содействия успішної адаптації) / М. А. Алиева [и др.]. – С-Пб. : Речь, 2003. – 216 с. – (Психологічний тренінг).
  29. Туник І. А. Права та обов'язки дітей і дорослих за педагогічними принципами В. Сухомлинського / І. А. Туник. – К. : Шк. світ, 2009. – 128 с.
  30. Туріщева Л.В. Здоров'я та безпека школяра. Тренінгові технології : навч.-метод. посіб / Л.В.Туріщева. – Х. : Основа, 2015. – 127 с.
  31. "Українська правда. Життя". 10 міфів про торгівлю людьми (інтернет-стаття) : за матеріалами Представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні та Міжнародного жіночого правозахисного центру "Ла Страда-Україна".
  32. Фельдштейн Д. И. Психология развития человека как личности : в 2-х т., т.1. / Д. И. Фельдштейн. – М. : МПСИ, МОСК, 2005. – 568 с.
  33. Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах : монограф. / Гончар Л.В., Кравченко Т.В., Мачуська І.М., Павицька К.М., Хижняк А.В. ; за заг. ред. Гончар Л. В. – Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. – 176 с.
  34. Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому об'єднанні : монограф. / Т. К. Окушко, Ж. В. Петрочко, Н. В. Чиренко, Н. О. Шпиг, О. В. Касьянова, Л. М. Сокол, О. В. Пащенко, О. В. Долгова, В. Ю. Белан ; наук. ред. Т. К. Окушко. – Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. – 318 с.
  35. Фопель К. На пороге взрослой жизни: Психологическая работа с подростковыми и юношескими проблемами. Отделение от родителей. Любовь и дружба. Сексуальность / Фопель Клаус. – М. : Генезис, 2008. – 208 с.